

تحلیل و تبیین تاریخی اندیشه‌های سیاسی – اقتصادی محمد حسن خان اعتمادالسلطنه

مجتبی ذهابی

دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه اصفهان
mojtabazahabi۱۳۶۵@yahoo.com

اکرم کرملی

دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه لرستان.

رقیه سبحانی

کارشناس ارشد تاریخ

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۲/۲ تاریخ پذیرش: ۹۷/۵/۲۰

چکیده

در تاریخ ایران رجال و شخصیت‌هایی بودند که افکار و اندیشه‌های آن‌ها در عصر خودشان منجر به تحولات بزرگی می‌شد. محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه یکی از بارزترین نمونه این شخصیت هاست. افکار و اندیشه‌های او که یکی از بزرگترین وزرای قاجار بحساب می‌آید؛ در نوع خود بی‌نظیر است. بازتاب این اندیشه‌ها را میتوان در کتابهای که از او به جا مانده است مورد بررسی قرار داد. مسئله‌ای که در این پژوهش مورد توجه است؛ این است که اندیشه‌های سیاسی- اقتصادی محمد حسن خان اعتمادالسلطنه حول چه محورهای بوده است؟ یافته‌های این پژوهش بر اساس روش تاریخی و بر مبنای توصیف و تحلیل اندیشه‌های اعتمادالسلطنه به دست آمده است؛ بر این اساس اعتمادالسلطنه با وجود آشنایی با تمدن غرب و رواج روشنگری در ایران در زمینه اندیشه سیاسی مخالف دگرگونی و تغییر است و هر نوع اصلاحی رو در چارچوب حفظ وضع موجود می‌داند. افکار سیاسی او در زمینه قانون، حکومت استبدادی، حکومت جمهوری، حکومت مذهبی و اعطای آزادی به مردم از جمله نمونه‌های است که او در آن‌ها این اندیشه خود را نشان می‌دهد. از طرفی اندیشه‌های او را در حیطه اقتصاد هم منجر به افزایش ثروت، درآمدزایی، صرفه‌جویی و عدم خروج سرمایه از مملکت شد که در این مقاله به تحلیل و تبیین این موارد می‌پردازیم.

واژگان کلیدی: اعتمادالسلطنه، سیاسی، اقتصادی، قانون، کاداستره

پایه‌ی زندگی بشریت اندیشه است. اندیشه نیز به نوبه‌ی خود از ارزش‌ها و واقعیت‌های زمانی و مکانی تأثیری پذیرد. تاریخ نشان می‌دهد در عصرهای مختلف انسان‌های فرهیخته، با ارائه اندیشه‌های ناب، حیات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، مذهبی و اقتصادی جامعه خویش را متحول نموده‌اند. در تاریخ ایران نیز رجال و شخصیت‌هایی به بررسی چستی و ماهیت پدیده‌های جامعه‌ی خود پرداخته‌اند که بررسی این اندیشه‌ها ضمن آشنایی با افکار بلند آن‌ها، گرفتن ره‌توشه‌هایی برای آینده است. بی‌گمان محمد حسن خان اعتمادالسلطنه یکی از افراد است. او با توجه به تسلطش بر زبان فرانسه و آگاهی از شیوه‌های روزنامه‌نگاری دست به نگارش، تدوین و چاپ یک سلسله از کتاب‌ها زد که با بررسی این کتاب‌ها و جستجو در لابه‌لای آن‌ها می‌توان به روشنی اندیشه‌هایش را که بی‌گمان بی‌تأثیر از فرانسه نبود را یافت. آثار پر محتوای او نمودار روشنفکری و آینده‌نگری بود. از جمله این آثار میتوان به روزنامه‌خاطرات او، خلسه یا خوابنامه، تاریخ منتظم ناصری، مرات البلدان و... اشاره کرد. اندیشه‌های اعتمادالسلطنه در زمینه‌های سیاسی و اقتصادی موضوع این مقاله است. در مورد پیشینه تحقیق علاوه بر کتاب‌هایی که به صورت جسته‌گریخته در مورد زندگی سیاسی، آثار، کتابها و روزنامه‌های اعتمادالسلطنه نوشته شده است، مقاله‌های زیادی نیز وجود دارد، ولی هیچ‌کدام از این مقاله‌ها به اندیشه‌های اعتمادالسلطنه به طور مستقل نپرداخته‌اند. از جمله این مقاله‌ها، مقاله‌ای تحت عنوان اعتمادالسلطنه توسط سهیلا شگری در مجله کتاب ماه و جغرافیا (آذر ۱۳۹۰، شماره ۱۶۳) نوشته شده است. همچنین در مجله کتاب ماه و جغرافیا (فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۶، شماره ۵۶) می‌توان به وزیر تاریخ نگار نوشته خسرو علی زاده و الحجه السعاده فی الحجه الشهاده نوشته سید علی-کاشفی خوانساری و در مجله میراث جاویدان (سال هفتم، شماره ۴) به دستورالعمل احتسابیه و تنظیمیه کامران میرزا نایب‌السلطنه به محمدحسن خان صنیع-الدوله نوشته جمشیدکیانفر، در نشریه پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان (زمستان ۱۳۷۸، شماره ۱۹) سیری در ترجمه و سرگذشت خر نوشته جعفر پایور اشاره کرد. این مقاله‌ها نقدهایی بر کتابها و نوشته‌های اعتمادالسلطنه است که می‌توان از این مقاله‌ها نیز استفاده‌های مفیدی کرد. مسئله‌ای که در این پژوهش؛ پیش‌روی پژوهشگر قرار دارد، بررسی اندیشه‌های سیاسی-اقتصادی محمدحسن خان اعتمادالسلطنه است.

محمد حسن خان مقدم مراغه‌ای پسر حاجی‌علی‌خان ضیاءالملک مطابق گفته خودش در روز یکشنبه ۱۹ شعبان سال ۱۲۵۹ق/۱۲۲۲ش در شهر تهران به دنیا آمد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۵: ۳۲۰). او از طرف مادر که دختر رضاقلی خان از نوادگان مصطفی‌خان قاجار برادر آقامحمدخان بود، نسب به شاهان قاجار می‌برد. او در سن ۷ سالگی فراشباشی محمود میرزا، نخستین ولیعهد ناصرالدین شاه شد، چنان‌چه پدرش نیز فراشباشی خود ناصرالدین شاه را داشت (معلم حبیب آبادی، بی تا: ۱۵۸۵).

اعتمادالسلطنه در سن ۹ سالگی و همزمان با افتتاح اولین دوره دارالفنون در سال ۱۳۶۸ق وارد این مدرسه شد و به تحصیلات زبان فرانسه و علم پیاده نظام پرداخت. بنا به گفته خودش دوران تحصیلاتش در دارالفنون ۱۲ سال به طول انجامید (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۱/ ۹۱). در همان سال اول به موجب حکم عزیزخان مگری سردارکل، به منصب وکیلی (گروهبانی) ارتقاء یافت. وی در امتحانات دارالفنون به چهار قطعه نشان سرافراز شد و در سال ۱۲۷۰ق نشان مس، در ۱۲۷۱ق نشان نقره، در ۱۲۷۲ق نشان طلا و در سال ۱۲۷۴ق نشان طلای این مدرسه را دریافت کرد و با درجه یآوری از آنجا فارغ التحصیل شد و ضمن قرارگرفتن درسلک آجودان‌های مخصوص حضورهمایون جزو ملتزمین دربار محمدقاسم میرزا سومین ولیعهد ناصرالدین شاه قرار گرفت و پس از مرگ محمدقاسم میرزا او در خدمت میرزا محمدخان سپهسالار در آمد.

در سال ۱۲۷۵ق هنگامی که پدرش حاکم خوزستان و لرستان شد او همراه پدرش به آنجا رفت در همین سال او به منصب سرهنگی رسید (آرین پور، ۱۳۵۴: ج ۱/ ۲۶۴). در سال ۱۲۷۶ق نیابت حکومت عربستان (خوزستان) را یافته و در هفده سالگی نیز حاکم شوشتر شد. در سال ۱۲۷۷ق ریاست قشون مامور در خوزستان و نیابت حکومت لرستان هم بدو واگذار شد اما به علت شورش مردم آن منطقه علیه پدرش و احضار وی به تهران، محمدحسن خان نیز این مناصب را از دست داده و به تهران آمد. در سال ۱۲۷۸ق که حاجب الدوله به وزارت عدلیه منصوب گردید محمدحسن خان نیز معاونت پدر را در این وزارت خانه عهده دار گردید (روزنامه شرف، ۱۳۶۳، نمره هشتاد و یکم: ۳). در همین سال او به منصب آجودانی حضور همایون رسید و در سال ۱۲۸۰ق نیز نشان وحمایل سرهنگی گرفته و فرمانده فوج مراغه شد که این ماموریت او به علت مسافرتش به اروپا سرنگرفت (همو، ۱۳۶۳: ۳).

اعتمادالسلطنه در سال ۱۲۸۰ ق همراه حسن علی خان امیرنظام گروسی وزیر مختار ایران در فرانسه به سمت وابسته نظامی سفارت ایران روانه پاریس شد (چرچیل، ۱۳۶۹: ۲۸). در سال ۱۲۸۲ ق نیابت دوم (دبیری) سفارت ایران در پاریس را بدست آورد (ساسانی، بی تا، ج ۱ / ۱۷۱). مدت توقف او در پاریس سه سال و نیم بود و در سال ۱۲۸۴ ق به ایران بازگشت و جزو خدام خلوت همایونی و مترجمی مخصوص حضور همایون شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۵: ۹۱). علاوه بر این مشاغل، او موضوعاتی را از کتب فرانسوی به فارسی ترجمه می کرد و در روزنامه ملتی که زیر نظر اعتضادالسلطنه منتشر می شد چاپ می کرد (بامداد، ۱۳۴۷: ۳۳۳).

در سال ۱۲۸۷ ق اداره رونماجات دولتی بدو واگذار شد و در سال بعد ریاست دارالطباعة دولتی و دارالترجمه همایونی همراه با اعطای لقب صنیع الدوله از طرف شاه به او داده شد (آرین پور، ۱۳۵۴، ج ۱ / ۲۶۵) منصب ترتیب و تنظیف اسباب قلمدان حضور همایون نیز در همین سال به او واگذار شد (روزنامه شرف، ۱۳۶۳، نمره هشتاد و یکم: ۳). در سال ۱۲۹۰ ق در سفر اول ناصرالدین شاه به اروپا، با سمت ایشک آقاسی باشیگری به همراه شاه به اروپا رفت. بعد از بازگشت از اروپا معاون میرزا عمادالدوله وزیر دادگستری شد و مناصب مقدم السفرائی، مترجم مخصوص شاه هنگام پذیرایی سفرا و تصدی اداره باغ ها و عمارت دولتی نیز به وی واگذار شد (بامداد، ۱۳۴۷: ۳۳۳-۳۳۴). در سال ۱۲۹۵ ق در دومین سفر شاه به اروپا به ملازمت رکاب اعلی منصوب شد (روزنامه شرف، نمره ۲۲: ۴). در سال ۱۲۹۷ ق عمل احتسابیه شهردارالخلافة که در واقع منصب شهرداری تهران بود به او واگذار شد. یکسال بعد از این منصب برکنار و خطاب جنایی یافت و به دنبال مرگ اعتضادالسلطنه اداره تالیفات نامه دانشوران به او واگذار شد (خان ملک ساسانی، بی تا، ۱۷۱). او در سال ۱۲۹۹ ق جزو اعضای مجلس شورای دولتی گردید (روزنامه شرف، ۱۳۶۳، نمره هشتاد و یک: ۳). در سال ۱۳۰۰ وزارت انطباعات و دارالترجمه دولتی به او سپرده شد این منصب در واقع آخرین منصب مهمی بود که او در طول حیاتش بدان دست یافت. بعد از این تاریخ توجه ناصرالدین شاه به او در حد اعطای هدایایی از قبیل شمسه مرصع، نشان تمثال همایون و... محدود ماند. در سال ۱۳۰۴ ق ناصرالدین شاه به او که در حقیقت ریاست کل تبلیغات و انتشارات دربار ناصری را برعهده داشت طی دستخطی لقب اعتمادالسلطنه را داد (کهن، ۱۳۶۰: ۱۲۶) او در سال ۱۳۰۶ ق همچون سفرهای قبلی شاه به فرنگ ملنزم رکاب بوده است و منصب ایشک آقاسی باشی گری را برعهده داشته است (اعتمادالسلطنه،

۱۳۴۵: ۷۱۳). اعتمادالسلطنه تا سال ۱۳۱۳ که سال آخر عمرش بود برای به دست آوردن مناصب دیگر کاندید شد ولی توفیقی نصیب او نشد.

معرفی منابع

۱- کتاب روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه

روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه یکی از مهم‌ترین کتابهای دو دهه آخر دوره ناصری است که اطلاعات تاریخی با ارزشی را در اختیار ما قرار می‌دهد. این کتاب را می‌توان آئینه تمام‌نمای ۱۵ سال از مهم‌ترین دوران حیات تاریخی ایران نامید. مهم‌ترین فایده و ارزش این کتاب شناختن اخلاق و آداب مملکت داری ناصرالدین شاه و آشنایی با علایق متعدد او از قبیل علاقه اش به ازدواج‌های متعدد، علاقه مخصوص او به گردشگری در بیلاقات و شکار حیوانات، علاقه به کشف معادن طلا، نقره و الماس در داخل کشور است. همچنین به اطلاعاتی مفید در مورد نحوه واگذاری القاب و مناصب، حادثه تنباکو، عزل ظل‌السلطان صدارت مستبدانه امین‌السلطان، روشنگری‌های آزادی‌خواهانی مانند میرزا ملکم خان و سید جمال‌الدین اسدآبادی در خارج از ایران، دخالت‌های دو دولت روس و انگلیس در امور داخلی ایران و نهایتاً مجموعه حوادثی که منجر به قتل ناصرالدین شاه شد می‌توان بدست آورد. از دیگر امتیازات مهم این کتاب آوردن متن کامل برخی از اسناد و دست‌خط‌ها و اعلامیه‌های مهم دولتی است که برخی از آنها در هیچ جای دیگر وجود ندارد. در این مقاله برای آشنایی با اندیشه‌های اعتمادالسلطنه از این کتاب استفاده شده است.

۲- کتاب خلسه یا خوابنامه اعتمادالسلطنه

کتاب خلسه یا خوابنامه اعتمادالسلطنه نیز مانند کتاب روزنامه خاطرات در زمان حیات نویسنده به چاپ نرسید و علت آن را می‌توان ترس نویسنده از عواقب انتشار کتاب دانست. بخاطر اینکه محتوای کتاب حاوی انتقادات تند نسبت به رجال درباری گذشته و معاصر دوره قاجار بود. کتاب خلسه از نظر مشابهت نظرات در مورد اشخاص و مسائل مختلف به روزنامه خاطرات شبیه است و مانند این کتاب آگاهی‌های سودمندی را در ارتباط با اوضاع سیاسی - اجتماعی روزگار نویسنده بدست می‌دهد. اعتمادالسلطنه در این کتاب علاوه بر عملکرد صدور یازده گانه قاجار تا زمان خود در مورد بسیاری از شخصیت‌های معاصر خود از قبیل سیدجمال‌الدین اسدآبادی، میرزا ملکم خان، امین‌الدوله، مشیرالدوله و... بی‌پیرایه اظهار نظر کرده است و مسائل مهم عصر ناصری

مانند واگذاری امتیازات به بیگانگان و عواقب بعدی آن، روابط دولت مردان ایرانی با دولت های روس و انگلیس، قیام تنباکو و سفرهای ناصرالدین شاه به فرنگ را شرح داده است. اما انگیزه اصلی اعتمادالسلطنه از تالیف این کتاب ضربه زدن به امین السلطان بود که این نکته را می توان با مطالعه کتاب دریافت که استنطاق ۶۲ صفحه ای ده نفر از صدور قاجاریه در واقع مقدمه ای است برای استنطاق ۸۳ صفحه ای امین السلطان، که به دلیل فرا رسیدن مرگ اعتمادالسلطنه قبل از به پایان رسیدن صدارت امین السلطان ناتمام ماند. چون این کتاب به صورت مخفی نوشته شده است می توان بیشتر از آن در مورد طرز تفکرات در مورد رجال معروف عصر قاجار و همچنین اندیشه های او استفاده کرد.

۳- کتاب مرآت البلدان

یکی از کتابهای پر حجم اعتمادالسلطنه که در زمان خود او شهرت فراوانی داشته مرآت البلدان است. این کتاب در حکم دایره المعارف تاریخی^۶ و جغرافیایی برخی از شهرهای ایران همراه با پاره ای از مختصات فرهنگی و اقتصادی آنهاست. اعتمادالسلطنه سعی داشته اوضاع شهرهای ایران را به ترتیب حروف الفبا تا آخرین حرف ادامه دهد اما وجود برخی از مشکلات مانند فراهم نبودن امکانات لازم و پرداختن به تدوین آثار دیگر باعث شده که تنها به بررسی شهرهای ایران تا حروف ح و در قالب ۴ جلد اکتفا کند.

در تدوین این کتاب همکاران اعتمادالسلطنه و عده ای دیگر از مترجمان و کارکنان دارالترجمه و دارالطباعة ناصری با او همکاری داشته اند ولی در مقدمه آخرین چاپ این کتاب که به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث به عمل آمده نقش اصلی در تدوین این کتاب به اعتمادالسلطنه داده شده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۱/۱-۳۹).

۴- کتاب تاریخ منظم ناصری

این کتاب در برگیرنده تاریخ عمومی جهان به ویژه تاریخ عمومی سرزمین های اسلامی و کشور ایران در روزگار پس از ظهور اسلام است که در سه جلد تالیف شده است. در این کتاب سعی شده است تا حوادث عمده جهان را که در سال های مختلف حادث شده در کنار حوادثی که همان سال و در جهان اسلام و ایران واقع شده اند ذکر شود که این شیوه تا اندازه ای حالت تاریخ تطبیقی ایران و جهان را دارد.

اعتمادالسلطنه علت نامگذاری این کتاب به تاریخ منتظم ناصری را این گونه می نویسد: «چون اخبار این سفینه و سیر این گنجینه سال به سال منظم شده و نگارنده نیز از پرتو آفتاب تربیت و سحاب مکرمت و عنایت اعلیحضرت قدر قدرت شاهنشاه جمجمه اسلام پناه... ناصرالدین شاه... به نیل هر مقصدی نائل و هر چه دارد از این آستان سپهرتوان مقدس حاصل کرده، ادای شکر ولینعمت را که از واجبات اعمال و مفترضات اشغال است، کتاب را موشح و منسوب به اسم همایون این پادشاه معدلت دستگاه نموده منتظم ناصری نامیدم» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ۱۹-۲۰).

جلد سوم این کتاب که حوادث تاریخ ایران و برخی از وقایع عمده ممالک خارجی را شامل می شود، مهم ترین و پر حجم ترین جلدهای این کتاب به شمار می رود. تاکید بیشتر مطالب این کتاب بر شرح حال یک صدساله حکومت پادشاهان قجر در ایران است که اعتمادالسلطنه نوشتن این کتاب را ادای دینی می داند. عدم وجود تحلیل حوادث، این کتاب را همچون بسیاری از تواریخ دیگر فارسی به شکل خبرنامه ای درآورده است که مطالب آن در راستای تحکیم موقعیت حکومت قاجاران تدوین شده است. این کتاب به صورت سالنامه‌ای حجیم است که خلاصه حوادث، عزل و نصب ها، دادن القاب و امتیازات و... را در دوره قاجار دربر می گیرد.

۵- کتاب قانون تسهیل ساختن طرق و شوارع

این کتاب از طرف اعتمادالسلطنه به ناصرالدین هدیه شده و به نحو زیبایی تحریر و تذهیب گردیده است. او در ابتدای این کتاب پس از ذکر منافع ساختن راهها برای دولت و مردم آن را از اعمال مشروعه و از فرایض شمرده است. او پیشنهاد کرده است که قانونی به وجود بیاید که عموم اهل هر ولایت به استثنای علمای دین، معلمین مدارس، قشون مسلح، پلیس و اشخاص علیل مکلف شوند که در هر سال چند روز مشغول ساختن راههای ولایت خود شوند و هرکس قوه کارکردن را نداشته یا «عمله گی مضربه شئون ایشان است» پول داده عمله بگیرد. پس از ذکر این مقدمات اعتمادالسلطنه قانون راه سازی خود را در چهار باب آورده است و هر باب نیز دارای چندین فصل است که برای آشنایی با اندیشه‌های اقتصادی اعتمادالسلطنه این کتاب مورد توجه است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۷، قانون تسهیل ساختن طرق و شوارع).

۶- کتاب گادا ستره اعتمادالسلطنه

این کتاب نیز یک نوع قانون نامه پیشنهادی اعتمادالسلطنه در ارتباط با نحوه وصول مالیات است. او این کتاب را برحسب فرمایش یکی از رجال و وزرای بزرگ دولت علیه ایران از قوانین سایر دول ترجمه و تالیف کرده است. او به رغم اینکه قانون نامه مالیاتی اسلام را از کاداستره فرانسه کامل تر و مقدم تر می داند باز هم به ترجمه کاداستره می پردازد و آن را به دست اندر کاران اقتصادی پیشنهاد می کند (اعتمادالسلطنه، کاداستره، ۱۳۰۷).

ابعاد اندیشه های سیاسی محمد حسن خان اعتمادالسلطنه

بررسی اندیشه های سیاسی اعتمادالسلطنه به عنوان یکی از فعالان دربار سیاسی ناصرالدین شاه و همچنین تحولات همه جانبه اوضاع ایران در آن روزگار بررسی گسترده ای را می طلبد ولی در این مقاله به بررسی افکار سیاسی او در زمینه قانون، حکومت استبدادی، حکومت جمهوری، حکومت مذهبی و اعطای آزادی به مردم پرداخته می شود.

۱- اندیشه سیاسی اعتمادالسلطنه در مورد تدوین قانون

همزمان با تغییرات و تحولات فکری ایرانیان در عهد ناصری لزوم تدوین قانون برای اداره مملکت حتی از طرف پادشاه مستبدی همچون ناصرالدین شاه احساس می شد. به همین دلیل بعد از بازگشت شاه از سفر سوم فرنگ به دستور او به چند نفر مترجم از زبان های مختلف مأموریت داده شد تا همگی در منزل عباس میرزا ملک آرا برادر ناتنی ناصرالدین شاه جمع شوند و قوانین کشورهای عثمانی و روسیه را به جهت تدوین قانون در ایران، ترجمه کنند. اعتمادالسلطنه نظرش را در مورد این دستور العمل شاه در روزنامه خاطراتش اینگونه می نویسد: «...این یکی از نتایج سفر سوم فرنگ است. اولاً باید فهمید که ایران قانون شرعی دارد. وقتی قانون شرعی را می توان عوض کرد که از اسلام و طریقه تشیع خارج شد. ثانیاً اگر قانون دولتی و ترتیب ادارات می خواهند این کار مترجمین و ملک آرا نیست. این ترتیب را باید جمعی از مردمان عاقل و هوشیار که مطلع از رسومات فرنگ بوده باشند این کار را بکنند. اما این دستورالعمل شاه برای این که مدتی شهرت بکند که شاه بعد از سفر فرنگ مقصودش ایجاد قانون است بدخیالی نیست. من هم به عنوان رئیس دارالترجمه گفتم جمعی مترجمین هر روز بروند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۵: ۷۶۶).

نوشته‌های اعتمادالسلطنه در کتاب خلسه‌گرایش و طرفداری وی را به قدرت سلطنت و مخالفت با اصلاحات سیاسی عهد سپهسالار را نشان می‌دهد و دلیل آن، شرایط سیاسی بعد از خلع سپهسالار و تعطیل اصلاح طلبی است که انتقادهای تند و مخالفت علنی با طرفداران قانون را ممکن می‌ساخت. او در این کتاب شاه را سایه‌یزدان و قدرت‌وی را منبعث از خدا می‌داند و بدی اوضاع و نواقص مملکت را متوجه اعمال وزراء و صدراعظم‌ها می‌کند و قدرت آنان را مضر می‌داند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۸: ۱۴۲).

۲- اندیشه سیاسی اعتمادالسلطنه در مورد آزادی

اعتمادالسلطنه نه تنها با حکومت جمهوری مخالفت داشته بلکه با آزادی خواهان نیز مخالف بوده و آنان را سفیه معرفی نموده است و از طرف دیگر دادن آزادی به مردم و عقب نشینی دولت در مقابل خواسته‌های مردم را نیز اشتباه پنداشته است به گونه‌ای که هنگام اعتراض و شورش مردم و علما نسبت به امتیازنامه تنباکو وقتی شاه خواست عقب نشینی کند و امتیازنامه را یک طرفه لغو کند، اعتمادالسلطنه به او گفت: «...سلطنت مستقلة استبدادی همین که شخص از یک راه و مسئله حرف رعیت را شنید دیگر نمی‌تواند جلو بگیرد. اگر این امتیاز سراپا غلط هم بود چون به امضای همایون رسیده نباید لغو شود...» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۵: ۸۴۱). اعتمادالسلطنه نه تنها با دادن آزادی به مردم مخالف بود بلکه با آزادی مطبوعات نیز مخالفت می‌ورزید. در واقع او را بایستی پایه‌گذار سانسور مطبوعات و جراید در ایران دانست. این سخن را خود در المائراثار می‌نویسد: «چون بعضی از مطبوعات بعضی از ممالک که مشتمل بر طعن طریقی و یا قدح فریقی و یا هجا شخصی و یا هزل فاحشی بود به لحاظ مبارک این پادشاه اقدس می‌رسید از انتشارات آنها همواره آثار کراهت برجبین همایون هویدا بود تا وقتی که رساله هجو سلاله شیخ هاشم شیرازی، مطبوعه بمبئی را به طهران آوردند و نسخه‌ی به حضور مهرظهور بردند. از مشاهده آن اشعار ناسزا در حق آن دانشور بزرگوار، نعوذبالله من غضب الله، شعله خشم شاهنشاهی زبانه زدن گرفت و در وقت به تحجیر و اعدام تمام آن نسخه فرمان رفت این بنده نگارنده حاضر درگاه بود معروض نمود که در دولتهای اروپیه سد راه این عیب را از ممالک خویش دایره تفتیش ایجاد کرده اند و اسم آن سانسور است و چون شرحی از شرایط وشئون آن براند برخاطر مبارک سببی پسندیده آمد و فرمان رفت تا هم در تحت نظر این

خانزاد در حدود ایران سانسور ایجاد شود و از آن وقت باز راه این عیب بسته است و رشته این تجارت گسسته» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ج ۱/۱۵۲).

از آنجا که اعتمادالسلطنه با آزادی مردم مخالفت می ورزید و از طرفی پایه گذار سانسور در ایران بود خودش نیز از نظر آزادی با محدودیت هایی روبرو بود بطوریکه وقتی اداره روزنامجات دولتی از طرف شاه به او واگذار شد، ناصرالدین شاه طی فرمانی که صادر کرد به او متذکر شد که از انتشار جزوه ها، کتاب ها و سایر مواد چاپی که برخلاف آداب ملی و علیه دولت است خودداری ورزد.

۳- اندیشه سیاسی اعتمادالسلطنه در مورد حکومت استبدادی

اعتمادالسلطنه در مورد انواع حکومت نیز همواره در آثارش از حکومت استبدادی که وی آن را مستقله می نامد حمایت کرده است. اعتمادالسلطنه برای اداره کشور ایران با توجه به جهالت رعایا و اهل مملکت؛ استبداد را بهترین شکل حکومت دانسته و می نویسد: «خیلی را گمان این است که سلطنت نباید مستقله استبدادی باشد. غافل از این که چون رعایا و اهل مملکت اهل باشند و در علم و عمل ناقص برای سد باب نواقص و معایب آن ها هیچ چیز بهتر از استبداد و استقلال نیست و اگر در ارکان قوت قدرت سلطنت تزلزلی مشاهده شود عقلا و کاردانان کشور متزلزل گردند و هر کس اسباب این خرابی شده باشد او را نادان و مطرود یا خائن و مردود دانند» (همو، ۱۳۶۳: ۱۶).

اعتمادالسلطنه به نزدیکی درباریان و ارتباط صمیمی آنان با اهالی (رعایا) اعتقادی ندارد و آن را عملی مناسب شئون حکومت سلطنتی نمی شناخت. بعلاوه هرگونه تفقد و خضوع از جانب شاهزادگان به مردم را نیز به تمسخر و حيله ورزی تعبیر می کرد. چنانکه درباره روابط جلال الدوله پسر ظل السلطان که مردم را مورد تفقد قرار می داد با زبان انتقاد می نویسد: «از موضع شاهزادگان در رفتارشان با مردم اگر غیر از من بود می بایست تمجید کند، اما من بسیار بدم آمد زیرا که نوه شاه پسر ظل السلطان نباید به مردم تواضع و مشایعت کند. با وجودی که بحمدالله سلطنت مستقله است این اعمال را به دو چیز می توان نسبت داد، یا تمسخر به ماها یا حيله. از آنجایی که به قدر امکان انسان نمی خواهد مسخره شود و نه طرف حيله، من چندان مشعوف نشدم، بلکه ملول شدم (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۵: ۱۱۲).

۴- اندیشه سیاسی اعتمادالسلطنه در مورد حکومت جمهوری

اعتمادالسلطنه در آثارش حکومت جمهوری را باعث تزلزل و سرگردانی امور مملکتی معرفی نموده است. او در کتاب خلسه هنگامی که از افکار سیدجمال الدین و میرزا ملکم خان که فکر تشکیل حکومت جمهوری را در ایران مطرح کرده‌اند صحبت می‌کند، از زبان شیخ محمدعلی مشهور به جناب خطاب به ملا ابراهیم نامی می‌نویسد: «ملکم و جمال‌الدین نمی‌دانند که جمهوری را چه ضررها و زیان‌هاست و چه خطرهای و نقصان‌ها و غافل که آن جا هم که جمهوری شده عقلا پشیمانند و در حل و عقد معظمت‌ها امور حیران و سرگردان و از بیم جهال چیزی به زبان نمی‌آورند و راه تغییر نمی‌سپارند. پس این بله‌ها [آبله‌ها] را که به نظر خواهان آن طریقند و طالبان آن رویه در اینجا که استنطاق وزرای قاجار باشد حاضر کرده تا ملتفت بعضی حقایق و دقایق شوند و کمتر به راه فضولی و جسارت روند، بعدها دم در کشند و در اضلال مردم نکوشند و حق را به باطل نفروشدند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۸: ۱۸).

۵- اندیشه سیاسی اعتمادالسلطنه در مورد حکومت مذهبی

تعریفی که اعتمادالسلطنه از نوع حکومت مذهبی می‌دهد این گونه است که می‌گوید: «دو نوع فرمانفرمایی در کار بوده است یکی حکمرانی مذهبی به عنوان خلافت و دیگری حکومت اسلامی به اسم سلطنت» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ج ۲/۱). چنانکه در این تعریف بود نظر وی مسئله جریان تاریخی حکومت اسلامی و یا جنبه‌های فقهی و حقوقی آن نیست؛ بلکه به نظر می‌رسد هدف او از برشمردن نوع حکومت در جریان تاریخ اسلام توجیه شرعی سلطنت مطلقه باشد و در بیان دیگر دفاع وی از حکومت سلطنتی در ایران به مثابه مخالفت با تفکر اصلاح سیاسی و تحدید قدرت سلطنت و دنباله روی از روش محافظه کاران و کهنه پرستان (که به شدت با آن مخالفت می‌کردند و آن را کوششی جهت تغییر رژیم سلطنت به جمهوری به حساب می‌آوردند) بوده است. اعتمادالسلطنه با وجود دفاع از نظام سلطنتی و قدرت شاه نسبت به اداره سیاسی ایران خوش بین نیست، گرچه وی در تالیفات و نوشته‌های رسمی از اوضاع سیاسی انتقاد نمی‌کند اما در روزنامه خاطرات خود می‌نویسد: «سیاست دولت ایران منحصر به تأدیه مالیات‌های نقدی و جنسی و مراقبت دخل و خرج دستگاه دربار است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۵: ۸۶). این قضاوت‌ها نشان می‌دهد که اعتمادالسلطنه با وجود اتخاذ روش سیاسی محافظه کارانه با شیوه‌های جدید اداره سیاسی از نوع

فرنگی آشناست و مخالف اداره مملکت که براساس آن دولت خود را مالک الرقاب سرزمین و اداره مملکت را محدود به جمع آوری مالیات برای رفع مخارج می داند است.

در مجموع می توان گفت که اعتمادالسلطنه با وجود آشنایی با تمدن غرب و رواج روشنگری در ایران در زمینه اندیشه اجتماعی، سیاسی و تفکر مذهبی در قالب های سنتی باقیمانده و نظرات و پیشنهادهایش نظر به تغییر و دگرگونی اوضاع سیاسی یا کنار زدن مذهب چنانکه برخی از معاصران وی معتقد بودند رابطه ندارد و هر نوع اصلاحی را در چارچوب حفظ وضع موجود معتقد است.

اندیشه های اقتصادی محمد حسن خان اعتماد السلطنه

اقتصاد ایران که با سقوط صفویه و هرج و مرج ناشی از سقوط دچار رکود جدی شده بود، پس از روی کار آمدن دولت قاجار و ایجاد امنیت و آرامش نسبی در مملکت باید از رکود خارج می شد ولی چنین نشد. این مسئله از سوئی به ماهیت اجتماعی قاجارها بر می گشت که مردمانی ایلیاتی بودند و دارای دیدگاه برنامه ریزی و آینده نگری نبودند. از سوی دیگر به استبداد شدید این حکمرانان و اینکه خود را مالک جان و مال مردم می دانستند مربوط می شد که مجموع این عوامل لطمه شدیدی به تجارت و سرمایه گذاری در ایران زد. عدم اطمینان تجار از دولت مرکزی و عمال آن باعث خروج آنها از مملکت میگردد. جنگهای خارجی و طغیانهای داخلی و چنگ اندازی دولتهای استعمارگر بر اقتصاد ایران و امضای قراردادهای استعماری و ورود کالاهای ارزان با کیفیت بالاتر اروپایی لطمه- های شدیدی به اقتصاد ایران در سده نوزده وارد کرد. تلاش برخی شاهان قاجار و برخی وزرای این سلسله برای رفع مشکلات اقتصادی نتیجه مثبتی در پی نداشت.

اعتمادالسلطنه را می توان یکی از این وزرا به حساب آورد که تلاشهای زیادی برای رفع مشکلات اقتصادی کرد. او برای به اجرا درآوردن نظریه های خود با مخالفت علما و روحانیون و گروهی از رجال دولتی مواجه بود که آنها با لایحه های او به عناد و دشمنی برخاسته و آنها را یکسره بدعت قلمداد کرده و با مجری داشتن قوانین بدعتی به مخالفت با او پرداختند و از این رو اکثر لوایح و یا قوانین تألیفی و ترجمه ای اعتماد السلطنه به مرحله عمل در نمی آید. او در نظریه پردازی اقتصادی دست توانایی داشت که می توان او را یکی از قوی ترین نظریه پردازان عصر خودش شمارد. در ذیل به پیشنهادهایی که اعتمادالسلطنه برای سر و سامان دادن اوضاع اقتصادی دولت ناصری و همچنین نحوه افزایش ثروت، درآمدزایی، صرفه جویی و عدم خروج سرمایه از مملکت ارائه داده، می پردازیم.

۱- قانون تسهیل ساختن طرق و شوارع

قانون تسهیل ساختن طرق و شوارع یکی از پیشنهاد‌های اعتمادالسلطنه برای کم کردن هزینه‌ها و درآمدزایی دولت است. در این قانون او پس از ذکر منافع ساختن راهها برای دولت و مردم، آن را از اعمال مشروعه و از فرایض شمرده و پیشنهاد کرده است که قانونی به وجود بیاید که عموم اهل هر ولایت به استثنای علمای دین، معلمین مدارس، قشون مسلح، پلیس و اشخاص علیل مکلف شوند که در هر سال چند روز مشغول ساختن راههای ولایت خود شوند و هرکسی که قوه کارکردن را ندارد یا کارکردن را در شأن خود نمی‌داند، پول داده و عمله بگیرد.

اعتمادالسلطنه هدفش را از نوشتن این لایحه این گونه بیان می‌کند: «مقصود از این لایحه این است که دولت بدون دیناری خرج در مدتی قلیل می‌تواند طرق و شوارع مملکت خود را بسازد و وجهاً من الوجوه محتاج به دادن امتیاز به کمپانی اجنبی نیست و بدون هیچ خرجی تمام معابر تسویه و تسطیح می‌شود فقط مخارجی که دولت می‌نماید موجبی است که به مهندسین و مامورین داده می‌شود...» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۷: ۲۷).

۲- تنظیم لایحه در رابطه با حقوق راجع به قنسولخانه

یکی از رساله‌های اعتمادالسلطنه لایحه‌ای در رابطه با حقوق قنسولخانه‌ها می‌باشد این لایحه از صورت قانون نامه ادارات دولتی فرانسه اقتباس شده است. دلیل نگارش این لایحه برای جلوگیری از هزینه گزاف قنسولخانه‌ها بود بطوری که در قسمتی از آن او ضمن اعتراض به بی توجهی مسئولان آن روز به لایحه او می‌گوید: «چرا با وجود سالی قریب هزار تومان هزینه داشتن قنسولخانه ایران در اسلامبول مداخله و مخارج خود را به ایران اعلام نمی‌کند. (افضل الملک، ۱۳۶۱، ج ۱/۳۶۷).

۳- کاداستره

کاداستره ممیزی املاک و اراضی و تخمین حاصل و تعداد نفوس آن و مأخذ اخذ مالیات می‌باشد. کاداستره اعتمادالسلطنه ترجمه و اقتباسی است که در باب ممیزی تهیه شده و در ده باب است. کاداستره یک نوع قانون نامه پیشنهادی اعتمادالسلطنه در ارتباط با نحوه وصول مالیات است. او کاداستره فرانسه را با قانون نامه مالیاتی اسلام مقایسه می‌کند و معتقد است قانون نامه مالیاتی اسلام کامل‌تر و متقدم‌تر از کاداستره است ولی با این حال بازهم به ترجمه کاداستره فرانسه اقدام و اجرای آن را به دست اندرکاران اقتصادی دولت پیشنهاد می‌کند. او در خاتمه آورده است: «اجرای فصول و احکام این قانون از تکالیف عمده وزارت داخله و مالیه است بر حسب فرمایش یکی از رجال و وزرای

بزرگ دولت علیه این نادان و بیقدر و شأن از قوانین سایر دول ترجمه و تالیف نمود. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۷: ۱۱۹).

۴- قانون انحصار تنباکو

اعتمادالسلطنه نخستین کسی بود که به فکر انحصار توتون و تنباکو در ایران افتاد. او می نویسد: «به فرمایش شاه در انحصار تنباکو به دولت که الحال در تمام دنیا معمول است و کرورها مداخل می کند برای شاه کتابچه‌ای نوشتم. به دست امین السلطان خواهد افتاد که پیش نخواهد برد یا کلیه وزرای احمق رد خواهند نمود (همو، ۱۳۰۷: ۴۰۸).

او در ماه جمادی‌الآخر ۱۳۰۳ ق به دستگیری شیخ مهدی شمس العلماء قزوینی و عارف افندی عثمانی مترجم رسمی دولت ایران و چند نفر دیگر رساله‌ای در باب انحصار دخانیات ایران و مقررات مربوط به آن را بعنوان پیشنهادی در نه فصل با عنوان «قانون اداره‌ی انحصاری تنباکو و توتون و متفرعات آن» به ناصرالدین شاه عرضه کرد، که با بی‌توجهی شاه مواجه گردید.

یک سال بعد، اعتمادالسلطنه طی نامه‌ی دیگری در سی فصل، مسئله‌ی دریافت مالیات از عایدات دخانیات را در مقاله محققانه تحت عنوان «کلید استطاعت ایران» راجع به فواید این کار و سوابق تاریخی پیدایش توتون و تنباکو به آن افزود. او هدفش را از نوشتن این کتابچه یافتن راهی برای افزایش درآمد شاه دانست: «کتابچه انحصار تنباکو را که چندیست با زحمت زیاد نوشتم و هفت کرور به مالیات علاوه نموده به شاه تقدیم کردم و عرض کردم هفت کرور خدمت خانه زاد است پیشکش به دولت» (همو، ۱۳۰۷: ۴۷۸). به رغم اینکه لایحه او به تصویب ناصرالدین شاه رسید ولی به سبب مخالفت علما و بی میلی امین السلطان که به دستور شاه عهده دار اجرای آن بود، این کار تحقق نیافت (تیموری، ۱۳۶۱: ۱۵). او در این مورد می‌نویسد: «خدمت شاه رسیدم. اطاق آبدارخانه ناهار صرف فرمودند. در طاقچه کتابچه تنباکو تالیف خودم را دیدم. افسوس خوردم که چهار ماه زحمت کشیدم کتابچه نوشتم و الحال به موجب فرمان بی شرط به امین السلطان داده شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۵: ۴۶۰).

سه سال پس از وقایع فوق و در پی سفر سوم ناصرالدین شاه به اروپا در سال ۱۳۰۶ ق که به تشویق وزیر مختار انگلیس در ایران، سرهنری درومند ولف انجام گرفت، دولت انگلیس فرصت مناسب را برای کسب امتیاز انحصار توتون و تنباکو به دست آورد و زمینه‌سازی آن را به مازور جرال تالبوت،

محول کرد. تالбот، نخستین مذاکره‌ی خود را درباره‌ی انحصار تجارت توتون و تنباکو، در شهر برایتون با اعتمادالسلطنه آغاز کرد و پس از کسب اطلاعات کافی در این زمینه، با توجه به طبع هوسباز شاه و طمع وزیر جاه طلبش طی نقشه‌ای ماهرانه وارد مذاکره با آنها شده و قول دادن این امتیاز را از آنها گرفت (افراسیابی، ۱۳۶۸: ۳۳۵).

۵- پیشنهاد تشکیل دارالتنزیل

پیشنهاد تشکیل دارالتنزیل (محل نقد کردن برات تجاری و دیوانی) از جمله لوایحی است که اعتمادالسلطنه برای درآمدزایی دولت نوشته و صراحتاً قید می‌کند که امیدوار است «که کتابچی ارمنی و امثال آن این لایحه را با گفتن این عبارت سخیف که ترجمه است لغو و بی مایه نسازند» (افضل الملک، ۱۳۶۱: ۹۱۶). ظاهراً هر لایحه و رساله و کتابچه‌ای که اعتمادالسلطنه به قول خود از سر دولتخواهی تألیف یا از روی قوانین اروپائی ترجمه می‌کرده است گروهی از جمله آنتوان کتابچی ارمنی آن را چون ترجمه از قوانین دولت‌های دیگر بود از درجه اعتبار ساقط و غیر عملی قلمداد می‌کردند.

اعتمادالسلطنه برای آنکه لایحه تشکیل دارالتنزیل مثل قانون انحصار تنباکو با مخالفت روبرو نشود، صراحتاً از لوایح و قوانین تألیفی یا ترجمه خود به دفاع می‌پردازد و عملاً مقدمه رساله خود را بدین امر اختصاص می‌دهد و در جایی می‌نویسد: «بنابراین ترجمه‌خانه‌زاد و به ضد قول کتابچی عین مصلحت و خدمت به دولت بود و اگر همان ترجمه مجری می‌شد (منظور قانون تنباکو است)، یقیناً دولت در اندک مدت بدون مخمصه کرورها فایده می‌برد (همو، ۱۳۶۱: ۹۱۷).

اعتمادالسلطنه این لایحه را اینطور به پایان می‌رساند: «چه عیب دارد دولت علیّه یکصد هزار تومان سرمایه به جناب‌جلت مآب وزیر مالیه کارسازی فرمایند که در تحت نظارت وزارت مالیه دایره مخصوصی تشکیل شود و مرکز این دایره در خزانه عامره نبوده و با فاصله چسبیده بسرای سلطنتی نشده مثلاً در سبزه میدان یا میدان توپخانه باشد اشخاصی که بروات تجارتي یا دیوانی در دست دارند مستقیماً آنجا رجوع نمایند اجزای آن دایره هم بعد از تحقیق که بروات تجارتي صحیح و بی-عیب است تنزیل کسرکرده، وجه نقد به صاحبان برات تسلیم نمایند و همچنین بعد از مذاقه به این که بروات دیوانی موشح بصرح و مزین بمهر مهر آثار است و مستوفیان عظام ثبت نموده و جناب

جالت مآب وزیر مالیّه حواله داده باشند آنها را نیز تنزیل کرده و صاحبان بروات را از رؤیت زشت و شنیدن حرفهای دُرشت و نامالیم صرافان برهانند. هرگاه دولت ابد مدت علیّه قاهره اقدام به تشکیل و تأسیس این امر خیر فرمایند یقین است که دارالتنزیل درسال، اقلاً چهارصد هزار تومان دخل خواهد کرد و آن وقت دولت صد هزار تومان سرمایه و سیصد هزار تومان نفع را در آخر سال از دارالتنزیل پس گرفته باقی صد هزار تومان را از نفع سرمایه دارالتنزیل تواند نماید (همو، ۱۳۶۱: ۹۹۴).

با توجه به اینکه این یادداشت‌ها موقعی نوشته شده که در مملکت هنوز بانک ایرانی وجود نداشته بود و ایران مجبور بود در تنگناها دست استقراض را به سمت بانکهای خارجی دراز نماید و سیستم گردش پول نیز بدین شکل بود که برات را وزیر مالیّه باید صادر می‌نمود و مردم مجبور بودند آن را به عنوان سند مالی با درصدی کمتر توسط صرافان نقد نمایند. می‌توان گفت اعتمادالسلطنه نظریه ارزشمندی را ارائه کرده است.

نتیجه

اندیشه‌های اعتمادالسلطنه در زمینه سیاسی در ابعادی چون قانون، حکومت استبدادی، حکومت جمهوری، حکومت مذهبی و اعطای آزادی به مردم است. در این حیطه اعتمادالسلطنه با وجود آشنایی با تمدن غرب و رواج روشنگری در ایران در زمینه اندیشه اجتماعی، سیاسی و تفکر مذهبی در قالب های سنتی باقیمانده و نظرات و پیشنهادهایش نظر به تغییر و دگرگونی اوضاع سیاسی یا کنار زدن مذهب چنانکه برخی از معاصران وی معتقد بودند رابطه ندارد و هر نوع اصلاحی را در چارچوب حفظ وضع موجود معتقد است. از طرفی اعتمادالسلطنه را می‌توان یکی از این وزرا بحساب آورد که تلاش های زیادی برای رفع مشکلات اقتصادی کرد. او برای به اجرا درآوردن نظریه‌های خود با مخالفت روحانیون و گروهی از رجال دولتی مواجه بود؛ به طوری که با لایحه‌های او مخالفت و آنها را بدعت می‌دانستند. از این رو اکثر لوایح و یا قوانین تألیفی و ترجمه‌ای اعتمادالسلطنه به مرحله عمل در نمی‌آید. در زمینه اقتصاد او از وزرای بود که تلاش های زیادی برای رفع مشکلات اقتصادی کرد. نظریه‌های او را در حیطه اقتصاد منجر به افزایش ثروت، درآمدزایی، صرفه جویی و عدم خروج سرمایه از کشور شد. این نظریه ها شامل قانون تسهیل ساختن طرق و شوارع، تنظیم لایحه در خصوص حقوق مربوط به قنسول خانه، کاداستره، قانون انحصار تنباکو، تشکیل دارالتنزیل می‌شد.

منابع و ماخذ

- ۱- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۳)، چهل سال تاریخ ایران، ۲جلد، به کوشش ایرج افشار، تهران: اساطیر.
- ۲- ----- (۱۳۶۳)، تاریخ منتظم ناصری، ۳ جلد، به تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
- ۳- ----- (۱۳۴۵)، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، به کوشش ایرج افشار، تهران: امیر کبیر.
- ۴- ----- (۱۳۴۸)، خلسه، به کوشش محمود کتیرائی، تهران: طهوری.
- ۵- ----- (۱۳۶۷)، مرآت البلدان، ۳ جلد، با تصحیحات و حواشی و فهرس به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران: دانشگاه تهران.
- ۶- ----- (۱۳۰۷)، قانون تسهیل ساختن طرق و شوارع، تهران: بی نا.
- ۷- ----- (۱۳۰۷)، (ترجمه وتالیف)، کاداستره (ممیزی املاک و نواحی وتعداد نفوس)، طهران: دارالطباعة.
- ۸- افراسیابی، بهرام، (۱۳۶۸)، شاه ذوالقرنین و خاطرات ملیجک، طهران: سخن، ش، ۳۳۵.
- ۹- افضل الملک، غلامحسین (۱۳۶۱)، افضل التواریخ، به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی) و سیروس سعدوندیان، تهران: نشر تاریخ ایران.

۱۰- آراین پور، یحیی (۱۳۵۴)، از صبا تا نیما (تاریخ ۱۵۰ سال ادب فارسی)، ۲ جلد، تهران: جیبی و فرانکلین.

۱۱- بامداد، مهدی (۱۳۴۷)، تاریخ رجال ایران در قرن های ۱۲ و ۱۳ و ۱۴، جلد ۳، تهران: زوار.

۱۲- تیموری، ابراهیم (۱۳۶۳)، عصر بی خبری یا تاریخ امتیازات در ایران، بی جا، اقبال.

۱۳- ----- (۱۳۶۱)، تحریم تنباکو یا اولین مقاومت منفی در ایران، تهران: جیبی.

۱۴- روزنامه های شرف و شرافت (۱۳۶۳)، با مقدمه و فهرس جواد صفی نژاد، تهران: یساولی.

۱۵- خان ملک ساسانی (بی تا)، سیاستگران دوره قاجار، ۲ جلد، تهران: بابک.

۱۶- کهن، گوئل (۱۳۶۳)، تاریخ سانسور مطبوعات در ایران، جلد ۱، تهران: آگاه.

۱۷- متولی حقیقی، یوسف (۱۳۸۱)، وزیر تاریخ نگار: پژوهشی پیرامون زندگانی، آثار و شیوه

تاریخ نگاری محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، مشهد: محقق.

۱۸- معلم حبیب آبادی (بی تا)، میرزا محمدعلی، مکارم الآثار در احوال رجال دو

قرن ۱۳ و ۱۴ هجری، جلد ۵، اصفهان: اداره کل فرهنگ و هنر اصفهان.

Historical description and analysis of the political-economical ideas of Mohammad Hassan Khan Etemad al-Saltanah

Mojtaba zahabi

History Phd student in Isfahan university
mojtabazahabi۱۳۶۵@yahoo.com

Akram karmali

History Phd student in lorestan university

Roghaieh sobhani

M.a in history

Abstract

In Iran's history, there were characters whose thoughts and thoughts in their time led to great transformations. Mohammad Hassan Khan Etemad al-Saltanah is one of the most prominent examples of these characters. His thoughts, which is one of the largest Qajar ministers, are unimportant in their own way. The reflection of these ideas can be seen in the books left behind by him. What matters in this research is that the political and economic ideas of Mohammad Hassan Khan Etemad al-Saltanah have been around?

The findings of this research are based on the historical method based on the description and analysis of the ideas of Trust al-Saltanah. Accordingly, Etemad al-Saltanah, despite being acquainted with Western civilization and enlightenment in Iran, is in the context of political thought opposed to change and any correction In the framework of maintaining the status quo. His political thoughts on the law, the authoritarian state, the government of the republic, the religious government, and the freedom of the people are among the examples in which he manifests itself in this thought. On the other hand, his thoughts in the realm of the economy have led to an increase in wealth, income generation, saving and non-withdrawal of capital from the country, which we will analyze and explain in this article.

Key Words: Trust, Social, Political, Economic, Law, Cadastre